

ПРИНЦИПИ ПРАВА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Право — складне й неоднотипне явище, яке створює в суспільстві юридичну його надбудову. Воно пронизане певними загальними ідеями, що його цементують у досягненні цілей і пов'язують із соціальним (політичним, економічним, духовним) життям. Ці найбільш загальні ідеї прийнято вважати його принципами. Без їх досконалого розуміння взагалі неможливо збагнути суть правової системи тієї чи іншої країни або окремих її елементів.

Термін «принцип» вживається у різних значеннях: 1) основні засади вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо); 2) внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [1, с. 110-111].

Визнаючи в праві систему суспільного порядку, засіб суспільної згоди, шлях і засіб запобігання і вирішення розбіжностей, потрібно відповідно конструювати і принципи права. Принципи охоплюють всю правову матерію — і ідеї, і норми, і відносини, а також надають їй логічності, послідовності, збалансованості. У принципах права синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації.

Принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Зокрема, еволюція права походить від ідей до норм, потім через реалізацію норм — до суспільної практики. Саме починаючи з появи ідей, а ідея досить часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає, направляє розвиток права.

Зокрема, особиста недоторканість людини виникла в якості правової ідеї. Оскільки ця ідея мала досить важливий, загальний характер (торкалася не приватного випадку, а загальної ситуації), її можна вважати правовим принципом. Відповідно до того, як складались історичні умови (в кожній країні своєрідно і неодноразово), правовий принцип перетворювався у норми. Приймались закони про заборону довільного позбавлення волі, про недоторканість житла тощо. На основі цих законів складалася суспільна практика і правовий принцип слугував її стрижнем. Отже, з формуванням правової ідеї починається життя права.

В теорії права існує два терміни «принципи права» і «правові принципи». Вони відрізняють один від одного тим, що правові принципи виникають, як правило, задовго до виникнення системи права і законодавства. Правові принципи, які закріплені в системі права і законодавства, переходять у принципи права [2, с. 30].

В юридичній літературі минулого та сучасності немає єдиної точки щодо визначення поняття принципів права, що у свою чергу, дає можливість стверджувати про актуальність цієї проблеми. Незважаючи на відмінність у поглядах на проблему принципів права, юридична наука у відповідні історичні епохи була єдиною у проголошенні певних положень та ідей як принципів права. Іншими словами, принципи права — це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з тими закономірностями суспільного життя, на яких ця правова система побудована і які вона закріплює. Сама ця залежність зумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи і методи реалізації права [3, с. 20-21].

У різних дослідженнях принципів права, що здійснювались у минулому, переважно вони розглядались як такі, що мають певну ідейну спрямованість. Безумовно, будь-яка держава і влада, що

нею формується, висувають і обґрунтовують свої, насамперед вигідні для них, загальносоціальні принципи права, які потім мають стати юридичними.

Поняття принципу значно ширше за його нормативний, законодавчий вираз, наголошують деякі науковці, і виокремлюють три компоненти, що входять до змісту поняття принципу: наявність певних уявлень щодо сфери правосвідомості; закріплення відповідних положень у діючому законодавстві; реалізація принципів права у конкретній сфері суспільних відносин [4, с. 14].

Зокрема, дана концепція містить схему: принцип зароджується як певна ідея у теорії, закріплюється у системі правових норм і через них перетворюється у суспільні відносини. Або навпаки: суспільні відносини концентруються і закріплюються у нормах права, на підставі яких формуються принципи. Таким чином, схема здійснення, перетворення у життя принципів співпадає з механізмом виникнення і реалізації права.

У цьому випадку велике значення має вирішення питання щодо моменту виникнення принципу права. Існують дві основні наукові позиції з цього питання, зокрема: законодавче закріплення принципу права (ідеї, що не закріплені у законі, не можуть вважатися правовими принципами); регулюючий вплив на правозастосовну практику можуть чинити і такі правові ідеї-принципи, які не закріплені в законі.

Вважаємо необхідним зазначити, що в основу принципу покладені суспільні інтереси та потреби, які формуються і змінюються незалежно від волі законодавця. Зокрема, основна роль у виявленні таких потреб належить юридичній практиці, яка за своєю природою покликана оперативно реагувати на зміни, що відбуваються у сфері права.

Безумовно, виникнення, формування принципу як наукової ідеї або керівної засади юридичної практики — це тривалий та складний процес. І законодавче закріплення виступає лише завершальною стадією цього процесу. Зокрема, наукові дискусії і практична перевірка адекватності принципу суспільним відносинам не закінчуються і після його включення у текст закону, а досить часто отримують новий імпульс.

Отже, факт закріплення ідеї в нормативному акті дозволяє говорити про наявність будь-якого правового принципу. І саме від цього закріпленого у тексті закону принципу в подальшому відштовхуються у своєму розвитку юридична наука та практика. «Головні ідеї, які не сформульовані у вигляді окремої норми, не повинні розглядатися як принципи права» [5, с. 81]. Ідеологічні і нормативні характеристики принципу нерозривно пов'язані, зокрема, коли ідея правосвідомості отримує закріплення у законі, вона виступає як правомірна вимога, що поділена вищою імперативністю і загальною значимістю.

Як зауважує А. Колодій принципи права покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, норм права і правових відносин, єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють підвалини відображення у ньому економічних, політичних і моральних відносин. Принципи виступають критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права [3, с. 28-40].

Отже, принципи права — це вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права.

З одного боку, принципи права відображають його об'єктивні властивості, зумовлені закономірностями розвитку певного суспільства та історично властивих йому інтересів, потреб, протиріч і компромісів різних класів або верств населення. З іншого боку, у принципах права відображене суб'єктивне сприйняття права членами суспільства, їх моральні та правові погляди, почуття, потреби, що висловлені у різних ученнях, теоріях, напрямках праворозуміння. Тому принципи права слід розглядати з урахуванням як єдності, так і особливостей обох аспектів і з позицій, що склалися в юридичній і філософській науках щодо загального уявлення про об'єктивне і суб'єктивне право [6, с. 14].

Принципи права відображають головне, основне у праві, тенденції його розвитку, те, на що повинно бути орієнтоване право. На відміну від правових норм, які відповідають тій або іншій

епосі, певному історичному періоду, принципи права характеризуються стійкістю, залишаються незмінними протягом певного періоду [7, с. 24].

Принципи права є не тільки правовою, а й філософською і соціологічною категоріями, оскільки вони спрямовують суспільну свідомість. Врахування світогляду й економічних основ, що закладені в принципах права, розкриває їх взаємодію з суспільною психологією на рівні норм традиційної культури [8, с. 35–36].

У розумінні школи природного права принципами права визначаються моральні норми, які існують у самій природі суспільних відносин і мають керівний вплив на позитивне право. Таке розуміння принципів права сформувалося у XVIII ст. Особливого розвитку ця ідея отримала у період Великої французької революції. Історично-правова школа у XIX ст. сформувала протилежну позицію. Її зміст полягав у тому, що принципи права слід шукати у самих текстах правових норм за допомогою логічного розміркування, аналізу, відшукування суспільно-економічних ідей, що містять принципи права. Таке позитивістське розуміння принципів права стало однією з основ правової держави [9, с. 44].

Звернувшись до історії права, до глибин законодавства, до ідей правників та філософів, потрібно відокремити три групи міжгалузевих принципів права [10, с. 197-199]. Кожна група характеризує певний бік права, але не щодо структури (ідеї, норми, відносини), а стосовно змісту правової матерії.

Перша група принципів характеризує загальне відношення до права та закону. До принципів можна віднести наступні положення: кожний громадянин окремо і суспільство загалом, підкоряючись законам, повинні мати можливість примусити до виконання закону і самого володарюючого; закон — це те, що народ наказує та встановлює; законів повинні додержуватись; свобода міститься у дотриманні законів, а не в їх ігноруванні; хто користується правом, той не порушує будь-чиїх інтересів; закон не має зворотної дії.

Друга група принципів характеризує ставлення до людини як вищої цінності. Як принципи виступають такі положення: людина не має бути засобом досягнення мети; всі люди народжуються вільними і рівними у правах; людина має право на особисту недоторканість; ніхто не може бути визнаний винним у скоєнні злочину, інакше, як за вироком суду (презумпція невинності); здійснення громадянином своїх прав не повинно порушувати прав інших громадян.

Третя група принципів пов'язана з встановленням істини при вирішенні спорів, із дослідженням доказів. Сюди можна віднести такі положення: ніхто не може бути суддею у власній справі; ніхто не може посилається у своє виправдання на незнання законів; нехай буде вислухана і друга сторона; відповідальність настає тільки за вину.

Наведений перелік не є вичерпним, однак він відображає загальний підхід до проблеми, бажання сконцентрувати у принципах права їх юридичний зміст і звільнити їх від ідеологічних конструкцій.

Принцип «нехай буде вислухана і друга сторона» (*audiatur et altera pars*) відомий із стародавніх часів і складає основу розгляду спору, так і діяльності суду. Однак цей принцип не закріплений у конкретній нормі. Він ніби-то розчинений у нормах кримінального, цивільного і господарського процесу, проводиться через механізм змагання сторін. Сам принцип щодо вислуховування другої сторони виводиться із норм, хоча хронологічно він передує нормам, що застосовуються на його основі.

Принципи права не є надбанням права однієї будь-якої країни або права будь-якого конкретного історичного періоду. Вони кореняться у всій історії права. Важливо зазначити, що формулювання деяких принципів походять із римського права. Протягом всієї історії права ці принципи склали його сутність і застосовувались у різних історичних умовах, що вказує на певну закономірність. Принципи спираються не на будь-який порядок у суспільстві, а саме на правовий порядок з його демократичним і гуманістичним напрямком. Тоталітарні режими або взагалі заперечували право, відкидали його і спиралися на відкриту тиранію, або визнавали право та його принципи на словах, а фактично його ігнорували. У принципах права міститься його демократична і гуманістична традиція, його історична спадкоємність.

Правова матерія кожної країни, в кожний історичний період — якщо мова йде про демократичне суспільство і справжнє право — включає два напрями. Перший складає загальну основу і походить з історії, втілюючи спадкоємність права, його загальнолюдську сутність, другий — складає сучасний конкретний зміст, його особливості пов'язані зі специфікою кожної країни.

Отже, правові принципи пронизують правову матерію, і у першу чергу, правові ідеї. Принципи — це перш за все ідеї. Елемент узагальнення, піднесений над конкретикою, що властивий ідеї, досить чітко простежується і в принципах права. Потім принципи перетворюються у норми, втілюються у них. Закон можна вважати правовим настільки, наскільки він уособлює демократичні правові принципи. І насамкінець, принципи пронизують процес реалізації права. Принципи права концентрують результат розвитку права, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, сучасного та майбутнього.

Існують основні принципи права, які мають загальний характер і конкретизуються в принципах кожної галузі права і законодавства.

Загальна теорія держави і права вивчає основні принципи права [3, с. 45], зокрема: верховенство права, яке в цьому розумінні повинно визначатися як офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) — у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, що відбивається саме у принципах правосвідомості, які є загальнозрозумілими і використовуються для саморегулювання суспільних відносин; верховенство закону; точне і неухильне дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних актів; оптимальний вираз у нормативно-правових актах волі й інтересів народу, потреб суспільного розвитку; забезпечення внутрішньої збалансованості правової системи, її інтеграції і диференціації на відповідні елементи; узгодженість елементів у системі і структурі права; відповідність норм і правовідносин, юридичних права і обов'язків тощо; юридичну рівність перед законом і судом; свободу дій у рамках закону, передбачення законом можливості творчої самодіяльності суб'єктів права; справедливість, гуманність і демократичність законодавства і правосуддя; відповідність скоєного правопорушення юридичній відповідальності; презумпцію невинуватості; недопустимість бути суддею у власній справі; юридичну відповідальність тільки за доведену вину; виключення видів покарання, що принижують людську гідність чи спричиняють фізичні страждання тощо.

Саме в принципах права відображається головна властивість і особливість права як регулятора, міри свободи й справедливості в суспільних відносинах.

Розглядаючи право в найширшому філософському розумінні, як міру свободи кожного індивіда, вищу соціальну справедливість, «верховенство права» можливо визначити як пріоритет найвищих загальнолюдських цінностей у всіх сферах державотворення країни, політичному та соціальному житті.

Загальнолюдські цінності зазвичай складають ціннісно-нормативну систему, що формується в процесі становлення і розвитку суспільства і відтворює результати реальної взаємодії ідеалів і інтересів усіх соціальних прошарків і груп суспільства чи світового співтовариства. Це, по-перше, соціально-політичні і моральні принципи, які поділяються більшістю населення країни чи усього світового співтовариства. По-друге, соціально-політичні цінності, загальнолюдські (національні) ідеали, загальнонародні цілі й основні засоби їх досягнення (соціальна справедливість, людська гідність, громадянський обов'язок, цінності матеріального благополуччя і багатства духовного життя). Загальнонародні і загальнолюдські цінності — це цінності природні і цінності, які за самою суттю і значимістю мають глобальний характер (проблеми миру, роззброєння, міжнародного економічного порядку тощо).

Зокрема, вищі цінності — це частина матеріальних, духовних і соціально-політичних цінностей, які мають загальнонародне і загальнолюдське значення — мир, життя людства, цінності суспільного устрою, уявлення про справедливість, свободу, права й обов'язки людей, дружба, любов, довіра, цінності діяльності, цінності самозбереження і самореалізації, цінності, що характеризують вибір основних якостей (чесність, хоробрість, вірність, справедливість, доброта тощо).

У науковій юридичній літературі висловлюються міркування, що з огляду на особливості принципів права як специфічної правової категорії у них зосереджений світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації та втілюються загальнолюдські цінності [11, с. 240, 243].

Уніфікація правових ідеалів, котрі стають загальнолюдськими, сприяла оформленню на світовому рівні певної системи принципів права (загальнолюдські), або з огляду на їх зумовленість світовим, наднаціональним, загальноцивілізаційним рівнем розвитку — загальноцивілізаційні.

Загальнолюдські принципи — юридичні засади, ідеали, які зумовлюються певним рівнем всесвітнього розвитку цивілізації, втілюють прогресивні здобутки правової історії людства і широко визнані в міжнародних нормативних документах. До цих принципів, зокрема, належать: захист основних прав і свобод людини; юридична рівність однойменних суб'єктів перед державою та перед законом; верховенство закону як акта нормативного волевиявлення вищого представницького органу державної влади або прямого волевиявлення народу (референдум); взаємопов'язаність (єдність) юридичних прав і виконання обов'язків людей та інших суб'єктів суспільного життя; здійснення правосуддя незалежними судами; застосування юридичної відповідальності тільки в разі вчинення особою винного протиправного діяння (презумпція невинуватості особи) [12, с. 128].

Загальнолюдські принципи права, відображаючи найкращі досягнення людської цивілізації у сфері права, є універсальними нормативними засадами позитивного права. Вони придатні для застосування в рамках будь-якої правової системи; виступають основою формування як принципів міжнародного права, так і принципів національного (внутрішньодержавного) права, а також принципів права регіональних міждержавних об'єднань, а тому можуть слугувати інструментом зближення міжнародного і національного права, універсалізації правового регулювання у всесвітньому масштабі та орієнтирами для реформування національних правових систем у країнах, які бажають увійти у європейський правовий простір, у тому числі і в Україні.

Слід зауважити, щодо з моменту входження у цей простір держави-претенденти повинні підготувати своє правове поле, насамперед систему законодавства, до наступної можливої дії зазначених принципів у національній правовій системі та визначитися з належною процедурою їх впровадження. Цьому має передувати всебічне дослідження можливостей законодавства та різноманітних державних інституцій, а також з'ясування, наскільки таке впровадження є можливим політично та економічно.

Необхідно також врахувати, що на відміну від усіх інших норм, які потребують національної імплементації, загальнолюдські принципи права з огляду на необхідність їх конкретизації ставлять перед національною системою законодавства вимогу її придатності до такої конкретизації та передбачають наявність механізму переведення таких принципів з високого абстрактного рівня відповідно до національних правових умов [13, с. 26-27].

Зазначимо, що впровадження загальнолюдських принципів у національну юридичну практику відбувається, зокрема: через виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань (загальнолюдські принципи права, що зафіксовані в чинних для України міжнародних договорах та конкретизовані в загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права); як певне сприйняття елементів передового світового або європейського досвіду правового регулювання без будь-яких формально-юридичних підстав; в процесі адаптації законодавства України до законодавства міждержавних регіональних спільнот, зокрема Європейського Союзу (загальнолюдські принципи права, конкретизовані в загальних принципах права Європейського Союзу).

Впровадження загальнолюдських принципів права у національне законодавство відбувається шляхом: 1) їх введення в національне законодавство при наданні згоди Верховної Ради України на обов'язковість для України міжнародного договору, де такі принципи одержали закріплення; 2) їх фіксації в нормативно-правових актах України, насамперед в Конституції та законах України.

Відповідність правової системи загальнолюдським принципам права, їх фіксація у внутрішньодержавному законодавстві та застосування в юридичній практиці є критерієм визначення держави як демократичної та правової. Як така держава, Україна прагне увійти у світовий та європейський правовий простір, що і зумовлює впровадження цих принципів у національне законодавство та юридичну практику.

Для національної правової системи вони виступають основоположними нормативними засадами, на яких має базуватися уся система права України, а їх впровадження забезпечує розвиток у контексті загальнолюдських цінностей, з урахуванням кращого світового правового досвіду [13, с. 28].

У міжнародному і внутрішньодержавному праві демократичних держав права людини розглядаються як вища правова цінність, а їх забезпечення є першочерговим обов'язком держави.

Однією з найважливіших проблем зв'язаності держави правом є проблема забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина. Акцент на правах людини при характеристиці принципу верховенства права є не випадковим. Зокрема, права людини становлять невід'ємний компонент права; їх існування поза правом і без права неможливе, так само як і право немислиме без прав людини. Система норм права не може претендувати на статус права, якщо вона не гарантує свободу і рівність за допомогою прав людини і громадянина. Саме тому права людини традиційно розглядаються в юридичній літературі в контексті принципу верховенства права і правової держави.

Використана література:

1. *Волошин Ю. О.* Принцип / Ю. О. Волошин // Юридична енциклопедія: В 6 т. / [за ред. Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін.]. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998-2004. — Т. 5. — 2003. — С. 110-111.
2. *Котюк В. О.* Теорія права: Курс лекцій / В. О. Котюк. — К.: Вентурі, 1996. — 208 с.
3. *Колодій А. М.* Принципи права України / А. М. Колодій. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.
4. *Васильєв А. М.* О правовых идеях-принципах / А. М. Васильев // Советское государство и право. — 1975. — № 3. — С. 11-18.
5. *Черданцев А. Ф.* Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. — М.: Юрид. лит., 1979. — 160 с.
6. *Недбайло П. Е.* Объективное и субъективное в праве (К итогам дискуссии) / П. Е. Недбайло // Правоведение. — 1974. — № 1. — С. 14-25.
7. *Бабаев В. К.* К теории современного советского права / В. К. Бабаев. — Н. Новгород: Вече, 1991. — 374 с.
8. *Прокопенко В. І.* Трудове право: [курс лекцій] / В. І. Прокопенко. — К.: Вентурі, 1996. — 224 с.
9. *Прокопенко В. І.* Трудове право: [підручник] / В. І. Прокопенко. — Х.: Консум, 2002. — 528 с.
10. *Лившиц Р. З.* Теория права: [учебник] / Р. З. Лившиц. — [2-е изд.]. — М.: БЕК, 2001. — 205 с.
11. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: [учебник] / О. Ф. Скакун. — Х.: Консум, 2000. — 704 с.
12. *Рабінович П. М.* Принципи права / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / [за ред. Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін.]. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998-2004. — Т. 5. — 2003. — С. 128.
13. *Фулей Т.* Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти / Т. Фулей // Право України. — 2003. — № 7. — С. 24-29.

Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права.

У статті розглядаються правові принципи, які пронизують правову матерію, і у першу чергу, правові ідеї. Принципи — це передусім ідеї. Елемент узагальнення, піднесений над конкретикою, властивий ідеї, досить чітко простежується і в принципах права. Потім принципи перетворюються у норми, втілюються у них. Закон можна вважати правовим настільки, наскільки він уособлює демократичні правові принципи. І насамкінець, зазначає автор, принципи права пронизують процес реалізації права. Вони концентрують результат розвитку права, в них втілюється нерозривний зв'язок минулого, сучасного та майбутнього.

Ключові слова: право, принципи, принципи права, загальна теорія держави і права.

Зайчук О. В. Принципы права в контексте развития общей теории государства и права.

В статье рассматриваются правовые принципы, которые пронизывают правовую материю, и в первую очередь, правовые идеи. Принципы — это прежде всего идеи. Элемент обобщения, возвышенный над конкретикой, присущий идее, достаточно четко прослеживается и в принципах права. Потом принципы превращаются в нормы, воплощаются в них. Закон можно считать правовым настолько, насколько он олицетворяет демократические правовые принципы. И в конце, отмечает автор, принципы права пронизывают процесс реализации права. Они концентрируют результат развития права, в них воплощается неразрывная связь прошлого, настоящего и будущего.

Ключевые слова: право, принципы, принципы права, общая теория государства и права.

Zaychuk O. Legal Principles in the Context of Theory of Law and State Development.

The article is examined legal principles and legal ideas. Principles are the ideas but not only. Principle is engendered as a certain idea in a theory, fastened in the system of legal norms and through them grows into public relations or vice versa: public relations concentrated and fastened in the norms of law and are their basis. Thus, the chart of realization, transformation, in life of principles coincides with the mechanism of origin and realization of right.

There are two principal scientific items, in particular: legislative fixing of legal principle (ideas which are not fastened in a law can not be considered as legal principles); regulative influence on law-enforcement practice can do such legal ideas-principles which are not fastened in law.

An author marks that public interests and necessities which are formed and change regardless of legislator will are fixed in basis of principle. In particular, a basic role in the exposure of such necessities belongs to legal practice which reacts onto changing of place in the field of law.

Key words: right, principles, legal principles, general theory of the state and law.